

Арын Д.А.¹, Абжалиева А.Т.²

¹ PhD докторанты, e-mail: Duysenkul.aryn@gmail.com

²әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, e-mail: a.abzhaliyeva@gmail.com
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ХАЛЫҚТЫҢ КӨШІ-ҚОНЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ НЕГІЗГІ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРДЫ ЖІКТЕУ

XXI ғасыр түбегейлі әлеуметтік және тарихи оқиғалар мен өзгерістерге толы дәуір, индустрияландыру мен жаһандандудың қоғамға тигізетін әсері терең, жаһандық сананың қалыптасу кезеңі. Жаңа дәуірдегі күрделі әлеуметтік-экономикалық және тарихи өзгерістер көші-қонның көлемі мен сипатына ықпал етуде. Көші-қон әлеуметтік процесс және әлеуметтік өзгеріс ретінде терең зерттеулерді қажет етеді.

Мақалада көші-қонды зерттейтін әлеуметтанулық теорияларға талдау жасалынып, олар көші-қон процесін түсіндіру бағытына қарай топтастырылған және жіктелген.

Мақаланың мақсаты – көші-қон феноменін түсіндіретін ғылыми еңбектерге шолу жасау және көші-қонның әлемдік теорияларын әлеуметтанулық парадигмалар тұрғысынан топтастыру. Әлемдік көші-қон теорияларын әлеуметтанулық ғылыми мектептер тұрғысынан синтездеу көші-қон феноменін әлеуметтанулық тұрғыдан сипаттауға, түсіндіруге және зерттеуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ жаһандық миграциялық тенденциялардың қазіргі қазақстандық көші-қон саласындағы ахуалға тигізіп отырған әсеріне сыни талдау жасалынады.

Мақаланы жазу барысында авторлар, халықтың көші-қоны мәселесіне қатысты негізгі теорияларды әлеуметтану ғылымындағы негізгі парадигмаларға топтастыру және жіктеу әдістерін қолданды.

Қазіргі әлеуметтану ғылымында көші-қон құбылысын түсіндіру және талдауға теориялық тұрғыда негіз болатын, бірін-бірі толықтыратын қоғамдағы әлеуметтік құбылыстар мен процесстерді макро- және микродеңгейде түсіндіретін бірқатар ғылыми парадигмалар бар. Солардың біріншісі, қоғамдық жүйені алдыңғы орынға қоятын құрылымдық-функционалдылық көзқарас. Құрылымдық-функционалдылық парадигмасы көші-қонды әлеуметтік құбылыс және әлеуметтік процесс ретінде макродеңгейде қарастырып, көші-қонның себебі қоғамдағы негізгі жүйелердің, соның ішінде экономикалық жүйенің даму деңгейіне байланысты деп түсіндіреді.

Көші-қонның себептерін микродеңгейде түсіндіретін зерттеулер негізінен әлеуметтанушыларға тиесілі. Бұл теориялардың ерекшелігі – белгілі-бір нақты жағдайға байланысты жасалатын тұлғааралық қарым-қатынастардың ерекшеліктерін түсіндіру, яғни адам, оның іс-әрекеті мен мінез-құлқы, күнделікті өмірдегі әлеуметтік қарым-қатынастары басты орынға қойылады.

Көші-қонның себебін түсіндіретін үшінші топтағы теорияларды интегративті бағыттағы парадигмаларға жатқызамыз, яғни олар көші-қонның себебін құрылымдық және тұлғалық деңгейде, екіжақты қарастырды. Интегративті парадигмалар әлеуметтік шындықты объективті және субъективті, құрылымдық және динамикалық, қоғамдық және тұлғалық тұрғыдан бірдей алып талдайды. Бұл теориялар көші-қонға құрылымдық жүйелердің даму деңгейінің де және тұлғалық-индивидуалды факторлардың да әсерінің маңыздылығын зерттеуді бірдей қарастыратын миграциология ғылымы саласындағы жаңа теориялар.

Авторлар көші-қонды түсіндіретін алдыңғы қатарлы теорияларды талдай келе, көші-қон теорияларын П. Штомпканың қоғамдық құрылымды түсіндіретін төрт деңгейлі моделіне сүйене отырып жіктеуді ұсынады.

Түйін сөздер: көші-қон, ауылдан қалаға көшіп-қону факторлары, құрылымдық-функционалды талдау, әлеуметтік өзгерістер, жаһандандудың көші-қонға ықпалы.

Aryn D.A.¹, Abzhaliyeva A.T.²

¹PhD student, e-mail: Duysenkul.aryn@gmail.com

²Candidate of sociological sciences, e-mail: a.abzhaliyeva@gmail.com
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Classification of Basic Sociological Approaches in Studying Migration of Population

The 21st century is a time of complex social changes and historical events, the influence of globalization in society is deep, the time of the formation of global consciousness. Profound socio-economic and historical changes affect the volume and nature of migration processes. Migration of the population as a social process and social change requires a deep and comprehensive study in domestic science.

The article analyzes sociological theories in the field of population migration, they are grouped and classified according to the directions of explanation of the migration process.

The purpose of the article is a review of scientific papers explaining the phenomenon of migration and the grouping of world migration theory from the standpoint of the main sociological paradigms. The synthesis of world migration theories from the point of view of the main sociological schools allows for a deeper description, understanding and study of the phenomenon of population migration. The article also provides a comparative critical analysis of the impact of global migration trends on the migration status in modern Kazakhstan. In the course of writing this article, the authors used the methodology for classifying the world's leading theories in the field of migration into the main scientific paradigms in sociology.

In modern sociological science there are several scientific complementary paradigms explaining social processes and phenomena at the macro and micro levels. A detailed description of this approach is presented in the three main paradigms: the first structural and functional direction, which puts social systems at the head of the study. The structural-functional paradigm considers migration as a social phenomenon and social process at the macro level and explains the causes of migration with the level of development of structural systems in society, especially economic ones.

Theories explaining the causes of migration at the micro level are mainly owned by sociologists. A distinctive characteristic of such a theory is an understanding of the characteristics of individual and interpersonal relations in a certain situation, those that are in the foreground are people and their behavior, as well as their social interactions in everyday life.

The third group of the theory, explaining the reasons for migration, belongs to integrative paradigms in sociological science, they explain the migration process at two levels: structural and personal. Integrative paradigms analyze social reality simultaneously with objective and subjective, structural and dynamic, social and individual points of view. These theories are new theories in the field of migration, which consider the need to study the effects on migration and the level of development of structural systems, and individual and individual factors.

Analyzing advanced theories explaining migration, the authors propose to classify migration theories based on a four-dimensional model of understanding the social structure of P. Shtompka.

Key words: Migration, Factors of Rural-Urban Migration, Structural-Functional Analysis, Social changes, The Impact of Globalization on Migration.

Арын Д.А.¹, Абжалиева А.Т.²

¹PhD докторант, e-mail: Duysenkul.aryn@gmail.com

²кандидат социологических наук, e-mail: a.abzhaliyeva@gmail.com
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Классификация основных социологических подходов в изучении миграции населения

XXI век – время сложных социальных перемен и исторических событий, влияния глобализации на общество, время становления глобального сознания. Глубокие социально-экономические и исторические изменения влияют на объем и характер миграционных процессов. Миграция населения как социальный процесс и социальное изменение требует глубокого и всестороннего изучения в отечественной науке.

В статье анализируются социологические теории в области миграции населения, они сгруппированы и классифицированы по направлениям объяснения миграционного процесса.

Цель статьи – обзор научных трудов, объясняющих феномен миграции и группировки мировых теории миграции с позиции основных социологических школ парадигм. Синтез мировых теорий миграции с точки зрения основных социологических школ дает возможность более глубокому описанию, пониманию и изучению феномена миграции населения. Также в статье дан сравнительный критический анализ влияния глобальных миграционных тенденций на миграционное состояние в современном Казахстане. В ходе написания данной статьи авторы использовали методику классифицирования ведущих мировых теорий в области миграции на основные научные

парадигмы в социологии. В современной социологической науке существует несколько научных взаимодополняющих парадигм, объясняющих социальные процессы и явления на макро- и микроуровнях. Детальная характеристика данного подхода представлена в виде трех основных парадигм: первое, структурно-функциональное направление, которое ставит во главе изучения общественные системы. Структурно-функциональная парадигма рассматривает миграцию как социальное явление и социальный процесс на макроуровне и объясняет причины миграции с уровнем развития структурных систем в обществе, в особенности экономических.

Теории, объясняющие причины миграции на микроуровне, в основном принадлежат социологам. Отличительная характеристика таких теорий – понимание особенностей индивидуальных и межличностных отношений в определенной ситуации, то есть на передний план ставится человек и его поведение, а также его социальные взаимодействия в повседневной жизни.

Третью группу теорий, объясняющих причины миграции, относим к интегративным парадигмам в социологической науке, они объясняют процессы миграции на двух уровнях: структурной и личностной. Интегративные парадигмы анализируют социальную реальность одновременно с объективной и субъективной, структурной и динамической, общественной и индивидуальной точек зрения. Эти теории являются новыми теориями в области миграциологии, в которых рассматривается необходимость изучения влияния на миграцию и уровень развития структурных систем, и индивидуальных и индивидуальных факторов.

Анализируя передовые теории, объясняющие миграцию, авторы предлагают классифицировать теории миграции на основе четырехмерной модели понимания социальной структуры П. Штомпки.

Ключевые слова: миграция, факторы сельско-городской миграции, структурно-функциональный анализ, социальные изменения, влияние глобализации на миграцию.

Кіріспе

XXI ғасырда көші-қон үдерісі жаһандық сипат алып отыр. Мемлекеттердегі жаппай индустрияландыру мен урбандану процестері, жаңа дәуірдегі күрделі әлеуметтік-экономикалық және тарихи өзгерістер көші-қонның көлемі мен сипатына ықпал етуде. Жаһандық миграциялық тенденция әлемдегі барлық мемлекеттерге, қоғамның барлық саласына әсер етіп, әлеуметтік қабаттар мен топтардың, тұрғындардың өмір сүру салтына күрделі өзгерістер әкелді. Бұл мақалада халықтың көші-қонын зерттеуге теориялық және әдістемелік негіз болатын, қазіргі әлеуметтану ғылымындағы негізгі парадигмалар топтастырылып, жіктеледі. Сондай-ақ, халықтың бір жерден екінші жерге көшіп-қонуы – күрделі әлеуметтік үдеріс және қазіргі қоғамда жаһандық масштабтағы өзекті құбылыс ретінде әлеуметтік тұрғыдан талданады.

Соңғы елу жылда әлемдік миграцияның көрсеткіштері айтарлықтай өзгеріске ұшырамаса да, бүгінде оның саяси мәні айтарлықтай маңызға ие, көші-қон қазіргі қоғамдағы қызу талқыланып отырған, эмоцияларға толы тақырып болып қала бермек (Castles, Haas, Miller, 2014: 1).

Халықаралық зерттеу ұйымдарының бағамдарына сүйенсек, 2015 жылы әлемде 244 халықаралық мигрант есепте тұрып, бұл көрсеткіш жер бетіндегі халықтың 3,3 пайызын құраған. Бір жағынан алғанда бұл жер бетіндегі бүкіл халықтың санына шаққанда өте аз көр-

сеткіш, яғни халықтың басым көпшілігі өз туған жерінде қала бермек. Алайда мемлекеттер үшін сыртқы көші-қонға қарағанда ішкі көші-қонның көлемі ауқымды және ішкі көші-қонның көп елдерде мемлекет тарапынан реттелуі үлкен мәселе туғызып отыр. Мысалы, 2009 жылы әлем бойынша мемлекеттер ішінде көшіп-қонушылардың саны 740 млн құраған (World Migration Report, 2018: 2).

Бүгінде көші-қон құбылыс ретінде «жіберуші» мемлекет үшін де «қабылдаушы» мемлекет үшін де қоғамдағы құрылымдық өзгерістерді тудырып, «жіберуші» мемлекеттер үшін дамуының негізгі факторына айналып отыр. Орталық Азияның бірқатар мемлекеттерінде еңбек және сауда көші-қонының жекелеген отбасылар мен аймақтардағы, тіпті, ұлттық экономикадағы үлесі өскен және шетелдердегі мигранттардың ақшалай аударымдарының мемлекеттің жалпы ішкі өніміндегі үлесі, шетелдік инвесторлар және халықаралық ұйымдардың көмектерінен анағұрлым жоғары (Садовская, 2016: 10). Білім алу мақсатындағы миграцияның елдің әлеуметтік және экономикалық дамуына айтарлықтай үлес қосатыны белгілі. 1960 жылдары Жапония, Оңтүстік Корея, Тайвань, Гонгконг білімді адамдардың дамыған шетелдерге көшіп кетуі жөнінен (brain drain) әлем бойынша алдыңғы орында тұрған. Алайда нақ осы уақытта аталған елдердің экономикасында жоғары өрлеу дәуірі басталған еді. Шетелден білім алып келген адамдар ел экономикасын көтеруге кіріскен еді

(brain gain) (Skeldon, 1997: 108-115). Зерттеуші осы тұста миграцияның кедейшілікке әсерін екі жақты қарастырады. Жоғарыда аталған мемлекеттер үшін көші-қон әлеуметтік-экономикалық дамудың факторы болса, дамушы мемлекеттердегі халықтың жылдам өсуі, елдегі құрылымдық кедейлік қазіргі бұл мемлекеттердегі көші-қонға әсер ететін негізгі факторлар болып отыр. Сонымен, көші-қонның бағыты қазір де көп өзгерген жоқ: көші-қон дамушы елдерден дамыған елдерге қарай бағыт алған. Дамыған елдерде иммигранттардың үлесі жергілікті халыққа шаққанда жылдан жылға өсіп келеді, бұл жағдай мигрантты қабылдаушы мемлекеттердегі әлеуметтік қатынастарға, мәдениетке, ұлттық сәйкестілікке және ұлттық саясаттың бағытына едәуір әсер етіп отыр. Кей жағдайда бірқатар мемлекеттерде жергілікті халық тарапынан ксенофобтық көзқарасты тудырып отырғаны белгілі.

Әлемдік миграциялық жағдайлар еліміздегі көші-қон процестеріне әсер етіп отыр. Көші-қон – қазақстандық кеңістікте тосын құбылыс емес. Ел тарихындағы демографиялық, әлеуметтік-экономикалық, мәдени өзгерістерге көші-қон үрдісі тікелей ықпал етті. Ішкі көші-қон республика аумағындағы ірі қалалардың пайда болуына әсер етті. Бүгінгі уақытта халықтың көші-қон үрдістері Қазақстан қоғамы үшін өзекті.

Қазіргі Қазақстан қоғамында ішкі көші-қон үрдісінің етек алуы аймақаралық әлеуметтік, демографиялық, экономикалық теңсіздіктерге байланысты. Елімізде ішкі көші-қон үрдісі біріншіден, мелекеттік билік құрылымдары тарапынан ұйымдастырылған түрде іске асырылып жатса, екіншіден, стихиялық түрде, негізінен әлеуметтік-экономикалық жағдайы төмен аймақтардан республикалық маңызы бар ірі қалаларға жұмыс іздеу мақсатымен жүруде. Ауыл жастарының қалаларға көшіп-қонуы өзекті болып отыр, өйткені қалаға қоныс аударған ауыл жастары Қазақстанның ірі қалаларының әлеуметтік-мәдени және этномәдени бейнесін трансформациялайды.

Ресми статистикалық ақпарат көзі соңғы он жылдықта елімізден 300 мыңнан аса адамның көшіп кеткенін көрсетеді. Елден көшіп кетушілердің басым бөлігі жастар, яғни еліміздің әлеуметтік-демографиялық қабаты және жастардың инновацияға бейім екенін ескерсек, онда еліміздің экономикалық-креативті әлеуеті деп те айта аламыз. Әлеуметтанулық зерттеулер нәтижесі жастар миграцияны өмір сүру мүмкіндіктерін арттырудың бірден-бір жолы ретінде қарастыратынын көрсетіп отыр.

Әлеуметтанушылар көші-қон процесін күрделі әлеуметтік процесс және құбылыс ретінде макро- және микродеңгейде, мигрантты жіберуші аймақ пен қабылдаушы аймақтардағы көші-қонға әсер етуші факторларды және осы факторлар арасындағы себеп-салдарлық байланысты, сондай-ақ көшіп-қонушының мінез-құлқын, әлеуметтік шығу тегін, әлеуметтік мәртебесін, әлеуметтік жағдайын, өмір сүру деңгейі мен өмір сүру сапасын қарастырады (Юдина, 2006: 221). Қазіргі заманғы халықтың көшіп-қону үрдісін зерттеушілер әлеуметтану ғылымының классиктерінің еңбектеріндегі әлеуметтанулық таным заңдылықтарын түсіндіру әдістемелеріне сүйенеді. Бұл заңды да, өйткені көші-қон әлеуметтік процесс ретінде қоғамдық ғылымдардың ішінде алдымен әлеуметтану ғылымының назарына ілікті.

Негізгі бөлім

Қазіргі әлеуметтану ғылымында көші-қон құбылысын түсіндіру және талдауға теориялық тұрғыда негіз болатын, бірін-бірі толықтыратын макро- және микродеңгейлі бірқатар ғылыми парадигмалар бар. Солардың біріншісі, қоғамдық жүйені басты орынға қоятын құрылымдық-функционалдылық теориясы. Құрылымдық-функционалдылық парадигмасы көші-қонды макродеңгейде қарастырып, көші-қонның себебі қоғамдағы жүйелердің, соның ішінде экономикалық жүйенің жағдайына байланысты деп түсіндіреді. Бүгінде әлеуметтік құбылыстар мен процестерді зерттеушілер тарапынан құрылымдық-функционализмге қызығушылық артқан. Бұның себебі, бәлкім, қазіргі жаһандану заманының салдарын түсіндіру барысында туындаса керек. Құрылымдық-функционалдылық парадигмасының мазмұны бойынша – адамның мінез-құлқының қалыптасуына және оның белгілі-бір жағдайларға қатысты белгілі-бір ортада жасаған іс-әрекетіне оның қоршаған ортасы әсер етеді. Осыған байланысты адамнан күтілетін әрекет пен оның жасаған іс-әрекеті үнемі сәйкес келіп отырады. Әлеуметтену барысында бір ұрпақтан екінші ұрпаққа қоғамдық құндылықтар беріледі және бұл қызметті отбасы атқарады. Отбасы арқылы адамның бойында сүйіспеншілік (отанға, жақынына), сәйкестілік (ұлттық) сезімдері қалыптасады. Міне, осы жерде әлеуметтану ғылымының универсалды жәдігері болып табылатын құрылымдық-функционалды парадигманың, Э. Гидденстің қазіргі заманның «сұрапыл күшіне» (Guggernaut) балаған

жаһандануға қарсы қойылатын теңдессіз теория бола алады. Парадигма өкілдерінің пайымдауы бойынша (мысалы, Р. Мертонның айтуы бойынша) адамның қоршаған ортаға, қоғамға интеграциясы жанжалсыз жүруі керек. Құрылымдық-функционалдылық теориясы көші-қонның себебін қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен, қайсыбір қоғамда қалыптасқан дәстүр мен мәдениет тұрғысынан түсіндіреді.

Құрылымдық теория өкілдері көші-қонға әсер ететін факторларды төмендегіше топтастырады:

Экономикалық (жалақының аздығы, жұмыссыздық);

Әлеуметтік (баспана, мектеп, денсаулық сақтау мекемелері, дүкендер);

Демографиялық (жасы, жынысы, отбасылық жағдайы);

Саяси (ел ішіндегі саяси жағдайларға байланысты);

Діни ахуал.

Әйтсе де құрылымдық теория өкілдері көші-қонның негізгі мотивтері мен нәтижесін әлеуметтік-экономикалық факторлармен байланыстырады (Забирова, 2003: 131).

Миграция ғылымындағы құрылымдық-функционалдылық парадигмасы тұрғысынан түсіндіруге болатын алғашқы еңбектің бірі Э. Равенштайнның «Миграция заңдылықтары» атты мақаласы. Э. Равенштайн көші-қонның заңдылықтарын әлеуметтік-территориялық мобильділік тұрғысынан сипаттайды, көші-қонды мемлекеттегі экономикалық және саяси жүйелердің әлсіздігінен келіп туындайтын жағдай деп түсіндіреді. Э. Равенштайн зерттеулерін Ұлыбританиядағы халық санағы мәліметтеріне сүйене отырып жүргізген. Автор зерттеудің міндеттері ретінде индустриализация мен урбанизация дәуірі алдында тұрған ағылшын қоғамындағы миграциялық трендтерді, миграция ауқымын, және оған әсер ететін жағдайларды қарастырды. Сондай-ақ, Равенштайн миграцияға этностық сипат беріп, көшіп-қонушыларды жіктейді. Автор эмпирикалық бақылауларының нәтижесінде көші-қонның негізгі заңдылықтарын көрсетеді және бұл заңдылықтар миграциология ғылымының дамуына теориялық негіз болды:

Көшіп қонушылардың көбісі, әдетте, жақын қашықтыққа қоныс аударуға бейім.

Көші-қон бірнеше кезеңнен өтеді, сәтті көші-қон абсорбциямен (жұтылу) мәресіне жетеді.

Шалғай жатқан елді-мекендерден қоныс аударушыларды қалалардағы өнеркәсіптер мен ірі сауда орындары тартады.

Орнын басу: қала маңына таяу тұратын

халық сол қалаға қоныс аударғанда, олардың орнын шалғай елді-мекендерден келген қоныс аударушылар басады.

Ауыл халқы көшіп қонуға бейім.

Ауыл халқы қалаларға қарай қоныс аударуға бейім.

Көші-қонның негізгі себептері – экономикалық жайсыздық, нашар экология, тұрмыстың ауырлығы. Аймақтардағы әлеуметтік-экономикалық жағдайлар әртүрлі болып келеді. Қаладағы ыңғайлы тұрмыс ауыл халқын қалаға қарай тартады.

Қала халқы көші-қонның есебінен артады, көші-қонның көлемі қалалардағы индустриализация мен сауда орындарының көбеюіне тура пропорционал.

Қоныс аударушылар, әдетте, ересек, жалғыз-лікті жас адам, отбасылар сирек көшеді, ішкі миграцияда әйелдердің саны көп болса, ерлер сыртқы миграцияға бейім (Адедиран, 2015: 30-32).

Э. Равенштайнның ішкі көші-қонға қатысты постулаттары бүгінгі күнде дамыған мемлекеттерге қатысты ескірген теория болып саналуы мүмкін, алайда дамушы мемлекеттер үшін өзектілігін жоймаған. Қазіргі Қазақстандағы ішкі көші-қонның жағдайы өзге дамушы елдердегідей, ішкі көші-қон негізінен ауылдан қалаларға бағыттталып, елдегі урбандалу процесін жеделдетуде. Ресми статистикалық мәліметтер бойынша Қазақстанда қала халқы – 57%, ауыл халқы – 47%. Ауыл халқының қалаларға қоныс аударуының басты себебі ауылдардағы әлеуметтік-экономикалық жағдайдың төмендігі, ауылдық жерлерде жұмыс орындарының аздығы, ауылдық жерлердегі шектеулі инфрақұрылым, ірі қалалардың шалғай орналасуы.

Халықтың көші-қонын әлеуметтанулық тұрғыдан түсіндіретін теориялардың негізгісі американдық әлеуметтанушы Э. Лидің «Көші-қон теориясы» («A theory of migration»). Зерттеулердің нәтижесінде Э. Ли халықтың бір жерден екінші жерге көшіп қонуына итермелейтін факторларды анықтайды:

– тұрғындарды мекенінен (ауылдан) ығыстырушы факторлар (Push Factors): кедейлік, жұмыссыздық, кіріс деңгейінің аздығы, тұрмыстың ауырлығы, т.б.

– тұрғындарды екінші жерге (қалаға) тартатын факторлар (Pull Factors): кіріс мүмкіндіктерінің көбеюі, инфрақұрылым, ыңғайлы әрі жеңіл тұрмыс, т.б.

– көші-қонға кедергі келтіретін аралық факторлар (Intervening obstacles): елді-мекендердің шалғай орналасуы көшіп-қону үшін біраз

шығын келтіреді, көшіп баратын жердегі тұрғын үй бағасының қымбат болуы, туған жерге деген қимастық сезімдер, қалып бара жатқан жақын адамдар, т.б.

– жеке факторлар (Personal Factors) немесе адамның тұлғалық қасиеттері – көшіп баратын жердегі артықшылықтар мен қазіргі тұратын жердегі қиындықтарды салыстырып, рационалды ойлаудың нәтижесінде шешімге келу (Lee, 1966: 50).

Көші-қон әлеуметтануының дамуына үлес қосқан Э. Лидің «ығыстырушы-тартылыс факторлары» деген атпен белгілі теориясы көші-қонның себептерін әлеуметтанудағы құрылымдық-функционалдылық парадигмасы тұрғысынан түсіндіреді және Равенштайнның ауылдан қалаға көшіп қону постулаттары мен С. Стоффердің «ұстап қалушы» факторлары (Theory of intervening opportunities) тұжырымдарын толықтырады. Бұл теория бүгінгі күндегі өзектілігі, қазіргі қала халқының ауылдан көшіп келген ауыл жастарының есебінен ұлғаюымен анықталады. Бұл жағдай Э.Лидің көші-қонның «сұрыптық сипатта іске асады» деген тұжырымына дәлел. Э. Лидің теориясында көші-қонның негізгі себебі – әлеуметтік-экономикалық жағдайдың ауырлығы.

Құрылымдық теориялар аймақтар арасындағы көші-қон процесін түсіндіру барысында экономикалық және еңбек факторларының маңыздылығын алдыңғы қатарға қояды: көші-қонның басты себебі – аймақтар арасындағы кіріс теңсіздігі (Забирова, 2003: 132).

XX ғасырдың екінші жартысында экономика ғылымы көші-қонның әлеуметтік-экономикалық себеп-салдарлық байланысын жан-жақты зерттей бастады. Бұл теориялардың барлығы көші-қонға әсер ететін ығыстырушы-тартылыс факторларын анықтау арқылы құрылған. Осындай құрылымдық теорияның бірі – Артур Льюистің көші-қонның себептерін түсіндіретін классикалық макроэкономикалық теориясы. Жиырмамыншы ғасырдағы мемлекеттердің дамуы, экономикалардың интернационалдануы, үшінші әлем мемлекеттерінің деколонизациясы, әлемдік миграция үрдісінің жылдамдауы А. Льюистің құрылымдық неоклассикалық теориясының туындауына алғышарт болды. Льюис үлгісі экономикасы екі секторға – өнеркәсіп және ауылшаруашылық салаларына негізделген мемлекеттерге арналған, бұндай мемлекеттерде әдетте ауылшаруашылық саласында жұмыс қолы тым көп, ал өнер-

кәсіпте жеткіліксіз болып келеді. Сондықтан көші-қон ауылдан қалаға қарай, немесе табиғи ресурстары өте аз немесе жоқ, өнеркәсіп орындары өте аз, экономикасы ауылшаруашылық саласына қарап отырған мемлекеттерден дамыған мемлекеттерге бағытталады, яғни көші-қон теңсіздік пен кедейлікті жоюдың амалы (Wickramasinghe, Wimalaratane, 2016: 21). Льюис үлгісі бойынша экономикасы ауылшаруашылық саласы мен өнеркәсіпке салаларына құрылған мемлекеттерде екі сала жұмысшыларының жалақысының арасындағы айырмашылық шамамен 30 пайыз, осы жағдай тұрғындарды көші-қонға итермелейді. Рационалды ойлайтын адамдар өзіне максималды тиімді болатын жолды қарастырады. Бұл тұжырымды көші-қонның келесі үлгісі арқылы түсіндіреміз.

Осындай теорияның бірі – көші-қонның себебі аймақтардағы еңбек пен капиталдың теңсіз бөлінуі деп түсіндіретін М. Тодароның ұсынған үлгісі (Ивахнюк, 2015: 41). М. Тодароның неоклассикалық теориясын құрылымдық парадигмаға жатқызамыз, өйткені бұл үлгінің мазмұны миграцияның себебі мемлекеттің экономикалық жүйесінің дамуымен тығыз байланысты деп көрсетеді. Қалалардағы жұмыссыздық деңгейінің жоғары болуына қарамастан, ауылдан қалаға қоныс аудару – рационалды іс-әрекет болып табылады. Жұмысшылар қалаға көшіп барғанда алатын жалақысы мен ауылда тауып отырған табысының деңгейін салыстырып, егер қалада жүріп табатын табысы ауылда табатын табысынан жоғары болса ғана көшуге дайын. Осылай ойлауға негізделіп жасалынған әрекетті неоклассиктер рационалды әрекет деп түсіндіреді. Тодароның айтуы бойынша қала экономикасын көтеруге бағытталған кез келген іс-шара қаладағы халық санының артуына, жұмыссыздықтың ұлғаюына себеп болады, өйткені қаладағы өмір сүру деңгейін жақсарту ауылдық жерлерден жұмыс күшін тартады. Жұмыс орындарының аздығына қарамастан жоғары білімді адамдардың саны көбейе түседі де, жоғары білімділер жұмыссыздардың қатарын толықтыра түседі. Бұл жағдайда көші-қонға «тартылыс» факторларына қарағанда ауылдағы «ығыстырушы» факторлар әсер етеді (Todaro, 1969: 140). Сонымен, Тодаро үлгісі бойынша көші-қонға әсер ететін факторлар:

- рационалды ойлау (шығындар мен түсіретін табысты салыстыру);
- ауылдық жерлердегі «ығыстырушы» факторлар;
- ауыл мен қаладағы күтілетін табыс ара-

сындағы айырмашылық көші-қонды ұлғайтып, қаладағы қосымша жұмыс күштерін көбейтеді де, жұмыссыздықтың өсуіне алып келеді.

Тодароның көші-қон үлгісі біздің еліміздегі әлеуметтік-экономикалық жағдайды түсіндіруге қолайлы.

Қазақстанда жан басына шаққандағы жоғары білім деңгейінің басқа дамушы мемлекеттермен салыстырғанда жоғарылығына қарамастан, елімізде жұмыссыздық мәселесі өзекті. Мамандар тұрғындардың көп бөлігінің жұмысбастылығын қамтамасыз ету үшін келесі салаларды дамытуды ұсынады:

Ауыл шаруашылығы;

Тамақ және жеңіл өнеркәсіп;

Қызмет көрсету саласы мен туризм.

Елімізде халықтың 44 %-і ауылдық жерде тұрады. Ал, орташа және аз урбандалған елді мекендердің үлесі 60 %. Демек, ауыл шаруашылығын дамыту біздің еліміз үшін өзекті болып қалмақ.

Құрылымдық өзгерістер теориясының өкілдері (мысалы, А. Фишер, К. Кларк, Ж. Фурастье) халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайының артуы экономикадағы үшінші сектор – қызмет көрсету саласының дамуымен тығыз байланысты екенін айтқан. Жан Фурастье, француз әлеуметтанушысы және индустриалды қоғам теоретигі «XX ғасырдың үлкен үміті» еңбегінде қызмет көрсету саласы өркендеген қоғамда өмір сүру сапасының артуы, әлеуметтік қауіпсіздік, білімнің үстемдік құруы, мәдениеттің дамуы, біліктіліктің жоғары деңгейі, еңбектің гуманизациясы, жұмыссыздықтың жойылуы сияқты жағдайлардың орын алатынын айтады (Меньшикова, 2001: 15). Қызмет көрсету саласын дамытуды қолға алудың әлеуметтік және экономикалық сала үшін маңыздылығын әлемде ең дамыған елдерде қызмет көрсету саласынан түсетін кіріс елдің ЖІӨ-ге түсетін кірістің 80 пайызын құрап отырғандығынан көруге болады.

Сонымен, құрылымдық-функционалдылық парадигмасына жатқызуға болатын теориялардың барлығы да көші-қонға әсер ететін фактор – экономикалық саланың жағдайы деп көрсетеді. Миграция барлық жағдайда аз дамыған аймақтардан, елдерден, елді-мекендерден табыс табуға мүмкіндіктер жоғары болатын жерлерге қарай бағытталады. Зерттеушілер құрылымдық парадигма теоретиктерін сынап жатады: егер көші-қонның басты себебі экономикалық жағдай болатын болса, онда әлемде мигранттардың саны анағұрлым көбеймес пе еді? Алайда әлеуметтанушылар С. Стоффер және Э. Ли, ығыс-

тырушы факторлармен қоса көші-қон акторын мекенінде ұстап қалатын факторлардың да болатындығын айтады. Олар – туған жерге деген қимастық сезімдер, қалып бара жатқан жақын адамдарды қимау, т.б. сияқты сезімдер және шығынды есептеу. Әлеуметтанудағы құрылымдық-функционалдылық парадигманың кемшілігі, олар жүйені, жүйенің адамға әсерін бірінші орынға қояды. Яғни, адам қоғамға икемделіп, бейімделіп, қоғамға сай әрекет етуі керек. Бұндай тұжырым бір қарағанда дұрыс та көрінуі мүмкін. Көші-қонның құрылымдық теориясының өкілдері де көші-қон акторы – адамнан осыны күтеді. Бірақ бұл тәріздес теориялар қоғамды және оның құраушы жүйелерін (әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени) алдыңғы орынға қойып, адамды жеке мені жоқ, қоршаған ортаға сай әрекет ететін «құрылғы» сияқты түсіндіреді. Тіпті, құрылымдық-функционалдылық парадигмасының негізгі өкілі Т. Парсонс өз теорияларында адамды да қоғамның бір жүйесі ретінде көрсетеді (Ритцер, Степницкий, 2018: 264). Әлеуметтанудағы интегративті парадигма теоретиктері Т. Парсонстың теориясын өзгерістерге икемсіздігі үшін сынға алған.

Әлеуметтанудағы көші-қон процесін түсіндіретін келесі теорияларды микроәлеуметтанулық парадигма топтастыруға болады. Бұл топтағы теорияларды отандық зерттеушілердің бірқатары көші-қонның субъективтік теориялары деп көрсеткен. Көші-қонның микродеңгейлі теориялары адамды көші-қонның агенті ретінде қарастырады. Бұл теория өкілдері қоғамның, қоғамдағы құрылымдық жағдайлардың көші-қонға тигізетін әсерін жоққа шығармайды, қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық, саяси немесе экологиялық жағдайлар сияқты объективті факторлар көші-қонның бірден-бір себебі болады, бірақ көшу ниеті, қоныс аударуға шешім индивидуум деңгейінде қабылданады (Забинова, 2003: 134). Микроәлеуметтанулық көзқарас бойынша адам қоныс аударуға кететін шығындар мен көшіп барған жердегі табатын табысын салыстырып, яғни рационалды ойлау арқылы шешім қабылдап, соған байланысты әрекет ететін субъект ретінде қарастырылады. Бұндай көзқарасты біз М. Вебердің іс-әрекет көзқарас теориясынан, рационалды ойлау тұжырымдамасынан байқаймыз. Әлеуметтанушы Э. Ли көші-қонның «ығыстырушы» және «тартушы» факторларымен қоса, үшінші фактор – «ұстап тұрушы» жағдайлардың болатынын айтқан, яғни жеке адамға қатысты субъективті факторлар, олар – қимастық сезімдер, дәстүр

мен діннің әсері, адамның жеке қасиеттері – өзгерістерге, жетістікке ұмтылу, т.б. жағдайлар.

Әлеуметтанудың микроәлеуметтанулық парадигмасы тобына кіретін теориялар – әлеуметтік айырбас теориясы (Дж. Хоманс, П. Блау), рационалды таңдау теориясы (М. Вебер, Дж. Коулмен), символикалық интеракционизм (Дж. Мид, Г. Блумер, Ч. Кули), феноменология (А. Шюц), әлеуметтік акционализм (А. Турен) теориялары. Бұл теориялардың ерекшелігі – нақты жағдайға байланысты жасалатын тұлғааралық қатынастардың ерекшеліктерін түсіндіру, яғни адамды, оның іс-әрекеті мен мінез-құлқын басты орынға қоятындығында. Көші-қон процесін бихевиористік көзқарас тұрғысынан түсіндіретін еңбек – У. Томас пен Ф. Знанецкийдің «Европа мен Америкадағы поляк шаруасы» (1918). Бұл еңбек әлеуметтанудағы эмпирикалық әлеуметтанудың дамуымен қоса көші-қон теорияларын әдістемелік жағынан толықтыруға да үлкен үлес қосты. Авторлар еңбекте көші-қонның салдары, көшіп-қонушылардың жаңа жерге бейімделуі, олардың әлеуметтік шығу-тегі, көші-қонға итермелеген мотивтерін әлеуметтанудың эмпирикалық әдістері арқылы зерттеді (Сердюков, 2018: 296).

Жеке тұлғаның немесе отбасының қоныс аудару шешімін зерттеп, көші-қонды адамның жан-жақты ойластырылып қабылдаған шешімінің нәтижесі, рационалды әрекеті деп түсіндірген Г. Хаберкорн болды. Г. Хаберкорн көші-қонды адамның жеке қасиеттеріне байланысты жасалатын әлеуметтік іс-әрекет, процесс ретінде қарастырады. Адамның шешім қабылдауы сапалық қасиеттеріне байланысты – қатерден қорықпайтын, жаңа жерге тез бейімделгіш, қажетті ақпаратты жинап алып, оны екшеп, жауапкершілікті өз мойнына алуға бейім интерналдар миграцияға бейім. Хаберкорн қоныс аударған мигранттың іс-әрекетін былай сипаттайды – өзгеріске, жақсы өмірге ұмтылған адам жаңа жерге барынша кедергісіз әрі жылдам кірігу, бейімделу мақсатында, өзінің этникалық шығу-тегі бір адамдардан саналы түрде алшақтауға бейім (Забирова, 2003: 135).

Көші-қон адамның белгілі-бір өмір салтын ұстануынан келіп туындаған әрекет деп түсіндіретін тұжырымдама өкілдері – Р. Парк, Э. Берджесс, Л. Вирт, Р. Маккензи, М. Гордон, т.б. үлкен қалалардың, ондағы адам үшін ыңғайлы өмірдің мигрантты тартатын қасиетін қарастырған. Бұндай тұжырымдаманы ұстанушылар үлкен қалалардағы жылдам өмір, қала мәдениеті, қала инфрақұрылымы ауыл тұрғындарын, әсі-

ресе мобильділікке бейім жастарды тартатынын және қаланың «сіңіргіш, жұтып алатын» қасиетін айтады. Мысалы, Р. Парк – индивидтер мен әлеуметтік топтар бір-бірінен мәдениеттерді қабылдап, ортақ мәдениетті тудырып, индивидтердің әлеуметтік топқа әлеуметтік-мәдени түрде сіңіп кетуін ассимиляция деп түсіндіреді. Қала мигрантты қабылдамауы да мүмкін, жаңа мәдениетке үйренбеу, мойын ұсынбау маргиналдылыққа алып келеді (Park, 1950: 349). Осыған ұқсас ойларды Л. Вирттің еңбектерінен және күнделікті өмір әлеуметтануының негізін қалаушы А. Шюцтің еңбектерінен байқаймыз. Көші-қонды мобильділік, өзгерістер, бейімделу, әлеуметтену тұрғысынан зерттеп, көші-қон тек территориялық қозғалыс қана емес, адамның жан дүниесі, белгілі-бір өмір сүру салтына ұмтылудан келіп туындаған әлеуметтік мобильділік деп түсіндіреді бұл тұжырымдаманы ұстанушылар.

Жоғарыда аталған әлеуметтанушылардың ойларын қазіргі Қазақстанның жағдаймен салыстыруға болады. Қазіргі таңда әлемде жаһандандудың салдары урбанизация үрдісі қарқынды жүруіне әсер етіп отыр және Қазақстан осы әлемнің бір бөлігі ретінде бұл процестен тысқары қалмақ емес. Урбанизация үрдісіне әсер ететін жағдайлар:

Ауылдан қалаға қарай қоныс аудару;

Қала шетінде аудандардың пайда болуы;

Қалаға жақын орналасқан ауылдық елді-мекендердің қала статусын алуы;

Қала халқының табиғи өсімі.

Ауыл жастарының ауылдық жерлер мен аймақтық қалалардан республикалық деңгейдегі ірі қалаларға кетуінің артуы, қала шетінде орналасқан аудандардың ұлғаюы және кедейленуі еліміздегі урбанизация (үрдіс ретінде) мен урбанизацияланудың (урбанизация процесінде қол жеткізген әлеуметтік, экономикалық, мәдени, т.б. көрсеткіштер деңгейі) арасындағы үлкен айырмашылықтарды туғызуда. Бұл жағдай миграциологияда қалаға бейімделу, қала мәдениетін сіңіру мәселелерінің өзекті екенін көрсетеді.

Сонымен, көші-қонды микроәлеуметтанулық парадигма тұрғысынан түсіндіретін теориялар шешім қабылдау процесіндегі адамның психологиялық ерекшеліктеріне мән береді. Көші-қонға әсер ететін факторлар – ақпараттың ролі, сонымен бірге қатерлерді қабылдауға дайын болу, субъективті бақылау деңгейі, мобильділік, жетістікке, дамуға ұмтылу сияқты адамның жеке қасиеттері әсер етеді. Бихевиористік теория авторлары көші-қонға басты себеп болатын

құрылымдық жүйелердің ықпалын теріске шығармайды, миграция процесін сипаттауда психологиялық факторлардың маңызды роль атқаратынын баса айтады.

Көші-қонды түсіндіретін теориялардың келесі тобын интегративті парадигмаларға жататын теориялар деп топтастыруға болады. Интегративті парадигмалар әлеуметтік шындықты объективті және субъективті, құрылымдық және динамикалық, қоғамдық және тұлғалық тұрғыдан бірдей алып талдайды. Бұл теориялар көші-қонға құрылымдық жүйелердің даму деңгейінің де және тұлғалық-индивидуалды факторлардың да әсерінің маңыздылығын бірдей қарастыратын миграциология ғылымы саласындағы жаңа теориялар. Теориялық-әдістемелік негізін қалаған – жаңа заман әлеуметтануының классиктері П. Сорокин (әлеуметтік мобильділік теориясы), П. Штомпка (әлеуметтік өзгерістер теориясы), П. Бурдьё (конструктивтік структурализм), Ю. Хабермас (коммуникативті іс-әрекет теориясы), Э. Гидденстің құрылымдау теориясы.

Көші-қонды желілік қатынастар тұрғысынан түсіндіретін желілік теория, негізін қалаушы – Дуглас Массей. Миграциологияда желілер – адамның әлеуметтік капиталы, яғни туыстары, таныстары, жерлестері, отандастары. Д. Массей өз теориясына негіз етіп П. Бурдьё, Дж. Коулман, Р. Патнэм, Ю. Хабермас, Ф. Фукуяма, Н. Луманның әлеуметтік капитал туралы еңбектеріне сүйенді, олар әлеуметтік капитал топтық ресурстар, құндылықтар, қоғамдық игіліктер, топтық бірегейлік, сенім арқылы қалыптасады деп түсіндірді. Әлеуметтанушылар өз кезегінде әлеуметтік капиталдың теориялық-әдістемелік негізін әлеуметтік капиталдың мәнін экономикалық категория деп түсіндірген А. Смит, Д. Рикардо, К. Маркстің теорияларынан алған (Абдикерова, 2017: 26). Әлеуметтану ғылымында әлеуметтік капиталдың негізін қалаған – Пьер Бурдьё. Ол әлеуметтік капиталды адамның топтық ресурстары, топтық байланыстары деп түсіндіреді және соларды адам өз пайдасына жұмсай алады. П. Бурдьё адамдық капиталдың төрт түрін көрсеткен: әлеуметтік (шығу тегі, таныстары), экономикалық (жиған қаражаты, меншігі), мәдени (алған білімі, тәрбиесі) және символдық (сенім). Адамның белгілі-бір әлеуметтік алаңда доминантты орынға ие болуы оның әлеуметтік капиталының деңгейіне байланысты болады. Адамның шығу тегі оның габитусын анықтайды, ал капитал – габитустан шығады. Габитус – әлеуметтендірілген дене, деп түсіндіреді Бурдьё

өз ойларын. Дж. Коулман адамның мінез-құлқының коллективті шешім қабылдауға тигізетін әсерін қарастырған. Қазіргі қоғамды ассиметриялық қоғам деп, дәстүрлі мәдениет пен жаңа мәдениет арасындағы қаттығысты сипаттайды. Жаңа акторлар (жаһандану) өз мүдделерін БАҚ арқылы таратуда; жаңа, өзге мәдениетті санаға күштеп сіңіруде, сөйтіп ескі акторларды (отбасы құндылықтары, туыстар, көршілер) ығыстыруда, осы тұста сенім проблемасы басты орында тұруы тиіс. Мемлекеттің ролінің басымдығы – жаңа мәдениетке төтеп беру үшін қоғамдық институттарды мемлекет реттеп отыруы тиіс. Дж. Коулман әлеуметтік капитал қоғамдық игіліктер деп түсіндірген.

Әлеуметтанудағы желілік талдау теориясы көші-қонды адамның топтық ресурстары мен ақпараттың бірден-бір әсер етуі тұрғысынан қарастырады. Теорияның мазмұны – адам бұрын көшіп кеткен таныстары, туыстары, жерлестері, өз ұлтының өкілдері, т.б. байланыстарына арқа сүйеніп, жаңа, өзіне таныс емес жерге (үлкен қалаға, өзге елге) көшуге бел буады, олар оның жаңа жерге бейімделуіне үлкен әсер етеді. Адам жаңа жерде желілік байланыстары арқылы қаражат жағынан, жұмысқа орналасу, баспанаға орналасу сияқты мәселелерін шеше алады. Бұл мигрантқа көші-қон барысындағы түрлі қиындықтарды (экономикалық, психологиялық) оңай жеңуге көмектеседі. Адам қоныс аударуға шешім қабылдау барысында әлеуметтік желілерден алған ақпараттарына сүйенеді. Қоныс аударушы үшін ақпараттың маңызы зор. Әлеуметтік желілер – қоныс аударуға итермелейтін, «ығыстырып» шығарушы фактор болып табылады. Осылайша Массей көші-қонды экономикалық өсімнің әсерінен, саяси, экономикалық және әлеуметтік салалардағы ғаламдық интеграциялардың салдарынан туындайтын процесс деп түсінді.

Жаһанданудың әсерінен көптеген процестер, оның ішінде халықтың көші-қоны соңғы жылдары қарқынды жүруде және көші-қонды жаһандану тұрғысынан түсіндіру заман талабы болып отыр. Әлемдік жүйелер теориясы көші-қонды жаһанданудың салдары, экономикалық және саяси интеграциялардың нәтижесінде жаппай интернациялану орын алып, ғаламдық нарық құрылып, ғаламдық капитал, тауарлар мен қызметтер айналысы ғаламдық еңбек күшін де үдете түседі. Көші-қон процесі, әсіресе, империалистік мемлекеттер мен бұрынғы колониялар арасында қарқынды. Жаһанданушылардың ойынша, экономиканың

интернационалдануы капитал айналымын үдетеді, ал ол өз кезегінде адамдардың қозғалысын тудыртып, көші-қон жаһанданудың салдарына айналады. Тауар, капитал және көші-қон ағыны елдер арасындағы шекаралардың алынып тасталынуына алып келеді және мемлекеттердің егемендігіне қауіп төндіреді. Жаһанданушылар көші-қон процесін «орталық-шеткері аймақ (периферия)» тұрғысынан қарастырады. Дамыған мемлекеттердегі жоғары экономикалық өсім мен дамушы елдердегі әлеуметтік-экономикалық және саяси проблемалар көшіп-қонушыларды тартатын және ығыстырушы факторлар болып табылады. Жаһанданудың көші-қонға әсерін С. Каслс және М. Миллер «The Age of Migration» атты еңбектерінде сипаттаған. Американдық әлеуметтанушы С. Сассен «The Mobility of Labor and Capital» атты еңбегінде дамушы елдерге салған инвестициялар сол елдерде эмиграцияның күшеюіне алып келеді деген қарсы тұжырым айтқан. С. Сассен өзінің «жаһандық қала» тұжырымдамасында жаһандық және цифрлық қоғамдағы әлеуметтік теңсіздіктің жаңа формаларын, кедейшіліктің жылдам таралуын, көші-қонның жаңа ерекшеліктерін сипаттаған (Грибова, 2018: 44).

Қазіргі заман әлеуметтанушысы И. Валлерстайн «әлемдік жүйелер» теориясында мемлекеттерді даму деңгейіне қарай орталық (ядро мемлекеттер), шеткі (перифериялар) деп бөлген. Әлеуметтану теоретигі И. Валлерстайн жаһандану мен қазіргі замандағы көші-қонды былайша сипаттайды:

– капитализмнің кең таралуы қалалардың дамуына әкеледі. Жаһанданудың салдарынан ірі қалалар пайда болады, ірі қалаларда мигранттарға сұраныс орын алады;

– дамушы елдерде капиталистік қатынастардың орнауы көші-қонға бейім мобильді халық қалыптасады;

– дамыған елдердегі ірі кәсіпорындардың иелері кәсіпорындарын арзан жұмыс күші, арзан шикізат, арзан жерлерге сала бастайды. Бұл өз кезегінде дамушы елдердің экологиясына орасан зиян келтіреді, алайда дамушы елдер қосымша жұмыс орындары үшін бұған көз жұма қарайды;

– экономикасы нарықтық қатынастарға ауысқан дамушы елдерде, құрылымдық дағдарыстың салдарынан көші-қон ауылдан қалаларға қарай жүреді, ал қалалардан дамыған елдерге қарай бағытталады.

Біз осы бағыттағы ойларды қазіргі заман әлеуметтанушылары Р. Коллинздің және Г. Дерлугьянның еңбектерінен көреміз.

Әдістеме

Мақаланы жазу барысында авторлар, халықтың көші-қоны мәселесіне қатысты негізгі әлемдік теорияларды әлеуметтану ғылымындағы негізгі парадигмаларға топтастыру және жіктеу әдістерін қолданды.

Қазіргі әлеуметтану ғылымында көші-қон құбылысын түсіндіру және талдауға теориялық тұрғыда негіз болатын, бірін-бірі толықтыратын қоғамдағы әлеуметтік құбылыстар мен процестерді макро- және микродеңгейде түсіндіретін бірқатар ғылыми парадигмалар бар. Солардың біріншісі, қоғамдық жүйені алдыңғы орынға қоятын құрылымдық-функционалдылық теориясы. Құрылымдық-функционалдылық парадигмасы көші-қонды әлеуметтік құбылыс және әлеуметтік процесс ретінде макродеңгейде қарастырып, көші-қонның себебі қоғамдағы негізгі жүйелердің, соның ішінде экономикалық жүйенің даму деңгейіне байланысты деп түсіндіреді.

Қазіргі таңда әлеуметтік құбылыстар мен процестерді зерттеушілер тарапынан құрылымдық-функционализмге қызығушылық артқан. Бұның себебі, мүмкін, қазіргі уақыттағы жаһандану заманының қарқынды жүруіне байланысты, жаһанданудың салдарын түсіндіру барысында туындаса керек. Өйткені бұл әдістеме адамзаттың менталды құндылықтарына сәйкес келеді: отбасы құндылықтарын қастерлеу, отбасының ұрпақтан ұрпаққа құндылықтарды трансформациялайтын қызметін берік ұстану, отанды сүю, ұлтын, тілін қадірлеу, дәстүрді құрметтеу сияқты мызғымас адамзат нормалары. Құрылымдық-функционалдылық парадигмасының мазмұны – адамның қалыптасуына және оның қандай да бір жағдайларға байланысты белгілі-бір ортада жасаған іс-әрекетіне оның қоршаған ортасы әсер етеді, яғни адамның қоғамда қалыптасқан үлгілерді қабылдауы. Сонда ғана адам қоғамға жанжалсыз кіріге алады деп түсіндіреді әдістемелік бағыт өкілдері.

Құрылымдық-функционалдылық көзқарастың теориялық-әдістемелік негізін қалаған Т.Парсонс, ол өз зерттеулерін О. Конт, Г. Спенсер, Э. Дюркгейм, Б. Малиновский, П. Сорокиннің еңбектеріне сүйене отырып жасады. Т. Парсонстың идеяларын одан әрі дамытып, толықтырған Р. Мертон болды (индивидтер, әлеуметтік топтардың қоғамға интеграциялануы барысында болатын қақтығыстар). Ол қоғамдағы әлеуметтік құбылыстардың қоғамға тигізетін айқын және жасырын әсерлерінің болатындығын түсіндірген. Көші-қон процесін түсіндіретін ілімдердің

басым көпшілігі бұл құбылысты құрылымдық-функционалдылық тұрғысынан сипаттайды, мысалы Э. Равенштайн, Э. Ли, А. Льюис, М. Тодаро, Т. Файст, т.б. зерттеушілер көші-қонды түсіндіру барысында қоғамның әлеуметтік-экономикалық, саяси даму деңгейі миграцияның негізгі себебі бола алады сипаттаған.

Яғни, құрылымдық-функционалдылық әдістеме, біріншіден, қоғамды жүйе ретінде қарастырады; екіншіден, қоғамдағы құбылыстар мен процестер бір-бірімен каузальды байланысып жатыр; қоғам өздігінен реттеліп отырады, әмбебап.

Көші-қонның себептерін микродеңгейде түсіндіретін зерттеулер негізінен әлеуметтанушыларға тиесілі. Микродеңгейлі парадигмаларға әдістемелік негіз болған теориялар: әлеуметтік айырбас теориясы (Дж.Хоманс, П. Блау), рационалды таңдау теориясы (М. Вебер, Дж. Коулмен), символикалық интеракционизм (Дж. Мид, Г. Блумер, Ч. Кули), феноменология (А. Шюц, Э. Гуссерль), әлеуметтік акционализм (А. Турен) теориялары. Бұл теориялардың ерекшелігі – белгілі-бір нақты жағдайға байланысты жасалатын тұлғааралық қарым-қатынастардың ерекшеліктерін түсіндіру, яғни адамды, оның іс-әрекеті мен мінез-құлқы, күнделікті өмірдегі әлеуметтік қарым-қатынастары басты орынға қойылады. Әдетте көші-қон саласында микродеңгейлі парадигмалардың әдістемелерін кеңінен қолданған әлеуметтанушылар болды – Г. Хаберкорн, У. Томас, Ф. Знанецкий, Р. Парк, Э. Берджесс, Л. Вирт, Р. Маккензи, М. Гордон, т.б. бұл еңбектердің барлығы да көші-қонның себептері мен мотивтеріне тұлғалық деңгейде баға берілді. Бұл зерттеушілер көші-қонды зерттеу барысында әлеуметтану ғылымындағы әдістерді пайдаланды. Мысалы, У. Томас пен Ф. Знанецкий Европа мен Америкаға қоныс аударған поляк шаруаларының миграциялық мотивтерін зерттеу барысында әлеуметтанудағы сұрау, тереңдетілген сұхбат, құжаттарды талдау, бақылау әдістерін қолданды. XX ғасырдың басындағы ірі қалаларға қоныс аударушыларға жүргізілген зерттеулер әлеуметтанудағы сапалық зерттеу әдістерінің дамуына алғышарт болды.

Көші-қонның себебін түсіндіретін үшінші топтағы теорияларды интегративті бағыттағы парадигмаларға жатқызамыз, яғни олар көші-қонның себебін құрылымдық және тұлғалық деңгейде, екіжақты қарастырды.

Интегративті парадигмалар әлеуметтік шындықты объективті және субъективті, құрылымдық және динамикалық, қоғамдық және тұл-

ғалық тұрғыдан бірдей алып талдайды. Бұл теориялар көші-қонға құрылымдық жүйелердің даму деңгейінің де және тұлғалық-индивидуалды факторлардың да әсерінің маңыздылығын бірдей қарастыратын миграциология ғылымы саласындағы жаңа теориялар. Теориялық-әдістемелік негізін қалаған – жаңа заман әлеуметтануының классиктері П. Сорокин (әлеуметтік мобильділік теориясы), П. Штомпка (әлеуметтік өзгерістер теориясы), П. Бурдьё (конструктивтік структурализм), Ю. Хабермас (коммуникативті іс-әрекет теориясы), Э. Гидденстің құрылымдау теориясы. Айталық, миграциологиядағы желілік теориясының негізін қалаушы Д. Массей өз теориясына алғышарт ретінде П. Бурдьё, Дж.Коулман, Р. Патнэм, Ю. Хабермас, Ф. Фукуяма, Н. Луманның әлеуметтік капитал туралы еңбектеріне сүйенді, олар әлеуметтік капитал топтық ресурстар, құндылықтар, қоғамдық игіліктер, топтық бірегейлік, сенім арқылы қалыптасады деп түсіндірді. Әлеуметтанушылар өз кезегінде әлеуметтік капиталдың теориялық-әдістемелік негізін А. Смит, Д. Рикардо, К. Маркстің теорияларынан алған, экономистер әлеуметтік капиталды экономикалық категория ретінде қарастырған.

Халықтың қоныс аударуын ғаламдық деңгейде түсіндіретін И. Валлерстайн, С. Каслс, С. Сассен, Р. Коллинз, Д. Массей, Скелдон, т.б. көші-қонды түсіндіру барысында интегративті парадигмалар өкілдерінің әлеуметтік өзгерістерді түсіндіруде қолданған әдістемесіне сүйенеді.

Қорытынды

Біздің ойымызша, көші-қонды әлеуметтік құбылыс және әлеуметтік процесс ретінде зерттеу барысында П. Штомпканың құрастырған қоғамның төртөлшемді моделі үйлесетін сияқты. П. Штомпка қоғамдағы әлеуметтік құбылыстар мен процестерді зерттеу үшін шындыққа үйлесетін жаңа әдістеменің қажет екендігін айтқан. Штомпканың түсіндіруі бойынша қоғам – үнемі өзгерісте болатын әлеуметтік процестер мен белгілі-бір заңдылықпен қайталанып отыратын әлеуметтік құбылыстардың жиынтығы. Яғни қоғам, Штомпканың айтуы бойынша динамикалық организм. Қоғам – әлеуметтік құрылым, әлеуметтік процестер мен құбылыстар – әлеуметтік құрылымды құраушылар. Көші-қонды түсіндіретін алдыңғы қатарлы теорияларды талдай келе, біз көші-қон теорияларын Штомпканың қоғамдық құрылымды түсіндіретін төрт деңгейлі моделіне сүйене отырып жіктеуді ұсынамыз. Яғни, халық-

тың көші-қоны – қоғамдағы өзгермелі әлеуметтік процесс және уақыт аралығында белгілі-бір заңдылықпен қайталанып отыратын әлеуметтік құбылыс ретінде төрт деңгейде қарастырылуы керек:

– бірінші деңгейде, Э. Дюркгеймнің құрылымды сипаттайтын теориясы мен әдістемелеріне сүйенетін функционалистік бағыт өкілдері және көші-қонды функционалистік тұрғыдан түсіндіретін теориялар. Негізгі идеясы – қоғамда қалыптасқан құндылықтар мен нормалар, әлеуметтік факт, коллективті сана, яғни, адамдардың жасаған іс-әрекеті, жалпы әлеуметтік процестер қоршаған ортаның әсерінен туындайды;

– екінші деңгейде, көші-қонды М. Шелер, А. Шюцтің феноменологиясына сүйене отырып сипаттайтын теориялар. Бұл теориялардың негізгі идеясы – күнделікті өмір, идеал, сенім, көзқарас, өмірлік ұстаным, фреймдер;

– үшінші деңгейде, Г. Зиммельдің көзқарастарына сүйеніп жасалған айырбас теориясы мен бихевиористік сипаттағы теориялар. Негізгі

идеясы – интеракциялар, адамдық қатынастар, мотивтер, мінез-құлықтар;

– төртінші деңгейде, К. Маркс пен М. Веберден бастау алатын, әлеуметтік таптар, әлеуметтік жіктелу, әлеуметтік топтарды зерттеушілер. Негізгі ұстанымдары – әлеуметтік таптар мен топтар арасында материалды игіліктердің теңсіз бөлінуі әлеуметтік жіктелуге алып келеді. Бұл – қызығушылықтардың әртүрлілігін туғызады, ал бұл өз кезегінде қоғамда жанжал, қарсылықтарды тудырады.

Көші-қон процесін сипаттайтын теорияларды талдай келе және оларды ғылыми тұрғыдан жіктей отырып, біз, көші-қон саласындағы қазіргі заманғы теориялардың интегративті парадигмалардың идеяларына сүйене отырып құрастырылғандығын көреміз. Әрине, қоғамдағы құрылымдық қателіктер, теңсіздіктер сөзсіз көші-қонды тудыратын басты факторлар бола алады, алайда бұл жерде көшіп-қонушының ішкі сенімдері, өмірлік ұстанымдары сияқты факторлардың болатындығын да ескеру орынды.

Әдебиеттер

- Абдикерова Г.О. Социальный капитал: основные концепции и стратегии // Вестник КазНУ им.аль-Фараби. Серия психологии и социологии. – 2017. – № 4 (63). – С. 26.
- Адедиран А.М. Ключевые вехи становления современной теории миграции в работах западных ученых XX века // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология. – 2015. – № 1. С. 30-32.
- Brettell C. and Hollifield J. Migration Theory: Talking across disciplines. 3th Edition. – New York: Routledge, 2015. – P. 3-25.
- Castles S., Haas H., Miller M.J. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World (5th Edition). – Palgrave Macmillan, 2014. – P. 1-24.
- Collins R. Technological Displacement and Capitalist Crises: Escapes and Dead Ends // Political Conceptology. – 2010. – № 1. – [Электронный ресурс] URL: <http://politconcept.sfu.edu>
- Грибова К.Л. Концепция глобального социального неравенства в творчестве Саскии Сассен // Вестник Московского Университета. Серия 18. Социология и политология. – 2018. – № 4 (24). – С. 41-58.
- Дерлугьян Г.М. Как устроен этот мир. Наброски на макросоциологические темы. – М.: Изд. Института Гайдара, 2013. – С. 176.
- Забирова А. Теории и концепции процессов миграции в зарубежной социальной науке // Евразийское сообщество. – 2003. – №2 (42). – С. 131-135.
- Ивахнюк И.В. Развитие миграционной теории в условиях глобализации // Век глобализации. – 2015. – № 1. – С. 36-51.
- Harris J., Todaro M. Migration, unemployment and development: a two-sector analysis // American Economic Review. – 1970. – № 1. – P. 126-142.
- Lee E.S. A theory of migration // Demography. – 1966. – Vol. 3. – № 1. – P. 47-57.
- Меньшикова Г.А. Экономика и социология непродуцированной сферы: Учебно-методическое пособие. – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского гос. Ун-та, 2001. – С. 15.
- Park R.E. Human Migration and the Marginal Man: Race and Culture. – Free Press, 1950. – P. 349
- Проценко Н. Читательская биография исторического социолога Георгия Дерлугьяна. Часть первая. [Электронный ресурс] URL: <https://gorky.media/context/menya-pogazilo-kakaya-zhe-zanudnaya-beliberda-majn-kampf-gitlera/>
- Ритцер Дж., Степнички Дж. Әлеуметтану теориясы. 10-басылым. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. – Б. 264.
- Садовская Е. Международная миграция в Казахстане в период суверенитета // Казахстан Спектр. – 2016. – № 1 (75). – С. 10.
- Сердюков К.Н. Основные парадигмы социологического подхода к исследованию миграционных процессов (часть 1) // Известия Саратовского университета. Серия Социология. Политология. – 2018. – Т.18. – Вып. 3. – С. 295-299.
- Skeldon R. Migration and Development: A Global Perspective. – London: Longman, 1997. – P. 108-115.
- Skeldon R. Migration and Poverty // Asia-Pacific Population Journal. – 2002. – Vol. 17. – № 4. – P. 67-82

Stouffer S.A. Intervening opportunities: a theory relating mobility and distance // *American Sociological Review*. – 1940. – Vol. 5. – № 6. – P. 845-867.

Todaro M. P. A Model of Labour Migration and Rural Unemployment in Lessdeveloped Countries // *American Economic Review*. – 1969. – № 59. – P. 138-148.

Штомпка П. Социология социальных изменений / пер.с англ.под ред. В.А.Ядова. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 416 с.

Штомпка П. Социология: анализ современного общества/ пер. с польского С.М.Червонной. – М.: Логос, 2005. – 664 с.

Wickramasinghe A.A., Wimalaratane W. International migration and migration theories // *Social Affairs*. – 2016. – Vol. 1. – №.5. – P. 13-32.

World Migration Report. 2018. [Электронный ресурс]. URL:<https://www.iom.int/wmr/world-migration-report-2018>

Юдина Т.Н. Социология миграции: Учебное пособие для вузов. – М: Академический Проект, 2006. – С.221.

References

Abdikerova G.O. (2017) Sotsial'nyi kapital: osnovnye kontseptsii i strategii [Social capital: basic concepts and strategies]. *The Journal of Psychology & Sociology*, no 4 (63), pp. 24-33.

Adediran A.M. (2015) Klyuchevye vekhi stanovleniya sovremennoy teorii migratsii v rabotakh zapadnykh uchenykh XX veka [Key milestones of the formation of the modern theory of migration in the works of Western scientists of the XX century]. *RUDN Journal of Sociology*, no 1, pp. 30-32.

Brettell C. and Hollifield J. (2015) *Migration Theory: Talking across disciplines*. Third Edition. New York: Routledge. pp. 3-25

Castles S., Haas H., Miller M. J. (2014) *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. 5th Edition. Palgrave Macmillan, pp.1-24

Collins R. (2010) Technological Displacement and Capitalist Crises: Escapes and Dead Ends. *Political Conceptology*, no 1, [Online] Available from: <http://politconcept.sfsu.edu> [Accessed 05.01.2010]

Derlug'yan G.M. (2013) Kak ustroyen etot mir. Nabroski na makrosotsiologicheskiye temy. [How this world works. Outlines on macrosociological topics]. М.: Izd. Instituta Gaydara. p.176

Gribova K.L. (2018) Kontsepsiya global'nogo sotsial'nogo neravenstva v tvorchestve Saskii Sassen [The concept of global social inequality in the works of Saskia Sassen]. *Moscow State University Bulletin. Series 18. Sociology and Political Science*, no 4 (24), pp. 41-58.

Harris J., Todaro M. (1970) Migration, unemployment and development: a two-sector analysis. *American Economic Review*, no 1, pp.126-142.

Ivakhnyuk I. V. (2015) Razvitiye migratsionnoy teorii v usloviyakh globalizatsii [The development of migration theory in the context of globalization]. *The Age of Globalization*, no 1, pp. 36-51.

Men'shikova G.A. (2001) *Ekonomika i sotsiologiya neproizvodstvennoy sfery. Uchebno-metodicheskoye posobiye*. [Economy and sociology of non-production sphere. Teaching manual] St.Peterburg. p. 195.

Lee E.S. (1966) A theory of migration. *Demography*. Vol. 3, no 1. pp. 47-57.

Park R.E. (1950) *Human Migration and the Marginal Man*. Race and Culture. Free Press. p. 349.

Protsenko N. (2018) Chitatel'skaya biografiya istoricheskogo sotsiologa Georgiya Derlug'yana [The reader's biography of the historical sociologist George Derlugyan]. Chast' pervaya. [Online] Available from: <https://gorky.media/context/menya-porazilo-kakaya-zhe-zanudnaya-beliberda-majn-kampf-gitlera/> [Accessed 4.09.2018]

Ritzer G., Stepnisky J. (2018) A'leumettanu teoriasy. 10 basyl'm [Sociological Theory. 10th edition]. Almaty: "Ul'tyq Ay'darma Biy'rosy" Qog'amdyq qory. pp. 264.

Sadovskaya E. (2016) Mezhdunarodnaya migratsiya v Kazakhstane v period suvereniteta. [International migration in Kazakhstan during the period of sovereignty] *Kazakhstan Spectrum. Scientific journal*, no 1 (75), pp. 7-42.

Serdyukov K.N. (2018) Osnovnyye paradigmy sotsiologicheskogo podkhoda k issledovaniyu migratsionnykh protsessov (chast' 1) [The main paradigms of the sociological approach to the study of migration processes (Part 1)]. *News of Saratov University. Series Sociology. Political science*, no 3 (18), pp. 295-299.

Skeldon R. (2002) Migration and Poverty. *Asia-Pacific Population Journal*, vol. 17. no 4. pp. 67-82

Skeldon R. (1997) *Migration and Development: A Global Perspective*. London: Longman. pp. 108-115.

Shtompka P. (2005) Sotsiologiya: analiz sovremennogo obshchestva [Sociology: analysis of modern society]. Per. s pol'skogo S.M.Chervonnoy. М. Logos. p. 664.

Shtompka P. (1996) Sotsiologiya sotsial'nykh izmeneniy [Sociology of social change]. Per.s angl.pod red. V.A.Yadova. М. Aspekt-Press. p. 416.

Stouffer S.A. (1940) Intervening opportunities: a theory relating mobility and distance. *American Sociological Review*. vol. 5. no. 6, pp. 845-867.

Todaro M. P. (1969) A Model of Labour Migration and Rural Unemployment in Lessdeveloped Countries // *American Economic Review*. no. 59, pp. 138-148.

Wickramasinghe A.A., Wimalaratane W. (2016) International migration and migration theories. *Social Affairs*. Vol.1. no 5, pp. 13-32.

World Migration Report (2018) [Online] Available from: <https://www.iom.int>

Yudina T.N. (2006) Sotsiologiya migratsii: Uchebnoye posobiye dlya vuzov [Sociology of migration: textbook for universities]. М. Akademicheskii Proyekt. p. 272.

Zabirova A. (2003) Teorii i kontseptsii protsessov migratsii v zarubezhnoy sotsial'noy nauke [Theories and concepts of migration processes in foreign social science]. *Eurasian community*, no 2 (42), pp. 131-135.